International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 10 Issue 07, July 2020,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

पाणिनीयव्याकरणे वर्णोच्चारणोपक्रमः

- डॉ. जयप्रकाश साहु
अतिथि-अध्यापक:
संस्कृतविभाग:
ओडिशाकेन्द्रियविश्वविद्यालय:, कोरापुट

अष्टाध्यायी जगन्माताऽमरकोषो जगत्पिता इति प्रसिद्धा गभीरार्थवती लोकोक्तिरियम् अष्टाध्यायीग्रन्थस्य सर्वजनीनं महत्वं प्रतिपादयति । अष्टाध्यायीपठनपाठन-परम्परा सूत्रक्रमानुसारिणी, प्रक्रियाक्रमानुसारिणी शब्दरूप-धातुरूपादिसाधनोपयोगिसन्ध्यादिक्रमेण चेति द्विधा विभज्यते । लघुसिद्धान्तकौमुदी प्रक्रियाक्रमे अन्तर्भवति ।

सन्दर्भः -

भट्टोजिदीक्षितविरचित-सिद्धान्तकौमुद्यां संज्ञाप्रकरणे तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् इति सूत्ररत्नम् अवधार्यते । सूत्रव्याख्यानवेलायां सूत्रवृत्यन्ते अकारादीनाम् उच्चारणस्थानानि अभिहितानि; तानि अविकलरूपेण आचार्यवरदराजेन लघुसिद्धान्तकौमुद्यां प्रस्तुतानि ।

स्पष्टीकरणम्-

कायाग्निना प्रेरितः प्राणवायुः उरःस्थले ऊर्ध्वं संचरन् मुखे आगते सति, येन कण्ठताल्वादि-ध्वनियन्त्रेण बाधितस्सन् ध्वनिं जनयति; तत् स्थानं तस्य वर्णस्य उच्चारणस्थानम् इत्युच्यते । यथा अ- इत्यस्य उच्चारणं कण्ठात् भवति ; अतः अकारस्य स्थानं कण्ठः ।

अष्टौ उच्चारणस्थानानि-

अष्टौ स्थानानि वर्णानाम्
उरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलं च दन्ताश्च
नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ **पा. शिक्षा.१३**

आधुनिकभाषावैज्ञानिकास्तु सप्तविंशत्यङ्गानि स्वीकुर्वन्ति वर्णोच्चारणस्य । - (**शब्दतत्वमाधुनिकविज्ञानश्च** - डॉ.रामनारायणदासः)

वर्णानाम् उच्चारणस्थानानि पाणिनीयशिक्षायां श्लोकमुखेन उच्यते-

कण्ठ्यावहाविचुयशा-
स्तालव्या ओष्ठजावुपु ।
स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा
दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः ॥ **पा. शिक्षा.१७**

जिह्वामुले तु कुः प्रोक्ता
दन्त्योष्ठौ वः स्मृतौ ।
रा रो तु कण्ठतालव्या
ओ औ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ ॥ **पा. शिक्षा.१८**

वरदराजाचार्योऽपि भट्टोजीदीक्षितमनुसरन् वर्णानाम् उच्चारणस्थानानि अधोनिर्दिष्टरीत्या प्रस्तौति-

❖ **अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः,**

वर्णाः	**उदाहरणम्**	**स्थानम्**
I. अकारः	अष्टादशभेदाः	कण्ठः
II. कु= कवर्गः	क्, ख्, ग्, घ्, ङ्,	
III. हकारः	ह्	
IV. विसर्गः	उदाहरणं- अः, कः	

विसर्गः स्वन्तन्त्ररूपेण नैव लिख्यते । विसर्गचिन्हम्- ः । उदाहरणम्- अ+विसर्गः = अः

कण्ठ्य- अ, क्, ख्, ग्, घ्, ङ् , ह् , विसर्गः एतेषां कण्ठस्थानम् । कण्ठमेव कण्ठ्यः ।

नागेशभट्टस्तु- अत्र कण्ठपदं कण्ठस्थानतत्समीपजिह्वामूलस्थानोभयपरम् इत्यभिप्रयति । विसर्गस्य लोकप्रसिद्धं लक्षणं यथा-

शृङ्गवत् वालवत्सस्य
कुमारीस्तनयुग्मवत् ।
नेत्रवत् कृष्णसर्पस्य
स विसर्ग उदीरितः ॥

स्थानविषयकविवेचनमपि यथा-

अवर्णस्य विसर्गश्च
हकारश्चापि केवलः ।
कण्ठ्या वर्णा स्मृता ह्येषां
हनुमध्यं तु कारणम् ॥

(वर्णरत्नप्रदीपिकाशिक्षा)

- विसर्गे वर्णो विसर्जनीयः कथ्यते । वि उपसर्गपूर्वकात् सृज् धातोः अनीयर् - प्रत्यये कृते सति विसर्जनीयः पदं निष्पद्यते ।
- वायोः विसर्जनेन जन्यत्वाद् विसर्जनीयः इति प्रोक्तम् । (**वैदिकाभरण** मैसूर संस्कृतग्रन्थमाला)

❖ **इचुयशानां तालु**

	वर्णाः	**उदाहरणम्**	**स्थानम्**
i.	इकारः	क् + इ=कि	
ii.	चु= चवर्गः	च्, छ्, ज्, झ्, ञ्,	तालु
iii.	यकारः	य्	
iv.	शकारः	तालव्यशकारः	

तालव्य - इ, च्, छ्, ज्, झ्, ञ्, य् , श् एतेषामुच्चारणस्थानं तालु वर्तते ।

❖ **ऋटुरषाणां मूर्धा -**

	वर्णाः	**उदाहरणम्**	**स्थानम्**
i.	ऋकारः	क्+ऋ=कृ	
ii.	टु= टवर्गः	ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्,	
iii.	रेफः	गा+र्+ग्+यः= गार्ग्यः	मूर्धा
iv.	षकारः	मूर्धन्यषकारः	

मूर्धन्य = ऋ, ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्, र्, ष् एतेषां पूर्वोक्तानाम् उच्चारणस्थानं मूर्धा ।

❖ **ऌतुलसानां दन्ताः -**

वर्णाः	**उदाहरणम्**	**स्थानम्**
I. लृकारः	लृ	
II. तु= तवर्गः	त्, थ्, द्, ध्, न्	
III. लकारः	ल्	दन्ताः
IV. सकारः	दन्त्यसकारः	

दन्त्य = ऌ, त्, थ्, द्, ध्, न्, ल्, स्, एतेषामुच्चारणस्थानं दन्ताः।

❖ **उपूपध्मानीयानाम् ओष्ठौ -**

वर्णाः	**उदाहरणम्**	**स्थानम्**
I. उकारः	उ	
II. पु= पवर्गः	प्, फ्, ब्, भ्, म्	ओष्ठौ
III. उपध्मानीयौ	ᳲ प्, ᳲ फ्	

ओष्ठौ - उ,प्, फ्, ब्, भ्, म् एतेषामुच्चारणस्थानम् ओष्ठौ।

❖ **ञमङणनानां नासिका च -**

वर्णाः	**स्थानम्**
I. ञ्,	तालु+नासिका
II. म्,	ओष्ठ+नासिका
III. ङ्,	कण्ठ+नासिका
IV. ण्,	मूर्धा+नासिका
V. न्	दन्ताः + नासिका

ञ्, म्, ङ्, ण्, न् एतेषामुच्चारणस्थानम् नासिका अपि अस्ति।

❖ **एदैतोः कण्ठतालु -**

वर्णाः	**स्थानद्वयम्**
I. ए	कण्ठ+तालु
II. ऐ	

ए, ऐ एतयोः उच्चारणस्थानं कण्ठ + तालु ।

❖ **ओदौतोः कण्ठोष्ठम् -**

वर्णाः	**स्थानद्वयम्**
I. ओ II. औ	कण्ठ + ओष्ठ

ओ, औ एतयोः उच्चारणस्थानं कण्ठ + ओष्ठौ ।

❖ **वकारस्य दन्तोष्ठम् -**

वर्णः	**स्थानद्वयम्**
वकारः	व् दन्त + ओष्ठ

व्- वर्णस्य उच्चारणस्थानं दन्त + ओष्ठ ।

❖ **जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् -**

श्लोकसिद्धान्तकौमुदिकारः जिह्वामूलीयम् उपपध्मानीयञ्च वैज्ञानिकदृष्ट्या विवेचयति-

ᳵ गजकुम्भाकृतिः शास्त्रे
जिह्वामूलीयमुच्यते ।
इन्द्रवज्राकृतिचिन्हम्
उपध्मानीयमुच्यते ।

❖ **नासिका अनुस्वारस्य –**

वर्ण	**उदाहरणम्**	**स्थानम्**
अनुस्वारः	अ+अनुस्वारः = अं	नासिका

अनुस्वारविसर्गयोः व्यवहारः अत्यन्तसरलतया प्रोक्तं श्लोकसिद्धान्तकौमुद्याम्-

अनुस्वारो विसर्गश्च
स्वरात्परौ तु तिष्ठतः ।
अनुस्वारः शिरोबिन्दुः
पार्श्वे बिन्दु विसर्गकः ॥

(**श्लोकसिद्धान्तकौमुदी-** सुरेश झा)- संज्ञाप्रकरणम्

उपसंहारः -

वर्णानामुच्चारणस्थानानि कण्ठ-तालु-मूर्धा-दन्त-ओष्ठ-नासिका-जिह्वामूल-उपध्मानीयानि इति पूर्वोक्तचर्चया पाणिनेरष्टाध्यायी वैज्ञानिकविवेचनया निकषोपलो विद्यते। किं बहूना, पाश्चात्यः भाषाविज्ञानी लियोनार्ड ब्लूमफील्ड पाणिनीम् इत्थं प्रशंसयति-

"This grammar of Panini in one of the greatest monuments of human intelligence". (Language, Page-11)

अनुशीलितग्रन्थाः-

1. **लघुसिद्धन्तकौमुदी** (बरदराजाचार्यः)
   - I. भौमी व्याख्या-भीमसेनशास्त्री
   - II. श्रीधरमुखोल्लासिनी टीका - श्री गोविन्दाचार्यः
   - III. चन्द्रकला व्याख्या - डॉ. अर्कनाथ चौधरी
   - IV. प्रकाशिका व्याख्या - डॉ. सत्यपाल सिंहः
2. वैयाकरणसिद्धन्तकौमुदी (भट्टोजिदीक्षितः)
   - I. बालमनोरमा टीका- वासुदेवदीक्षितः
   - II. तत्वबोधिनी टीका- ज्ञानेन्द्रसरस्वती
   - III. लक्ष्मीटीका- सभापतिशर्मोपाध्यायः
3. श्लोकसिद्धन्तकौमुदी- सुरेश झा
4. पाणिनीयशिक्षा- पाणिनिः (शाम्भवी- अनुश्रुतिव्याख्ये) डॉ. शम्भुदयालपाण्डेयः, डॉ. सत्यप्रकाशदुबे
5. कौमुदीकल्पलतिका- शुक्लश्रीवेणीमाधवशस्त्री

****